

**Voordracht door Bart Wallet,
professor Joodse studies aan de Universiteit van Amsterdam,
ter gelegenheid van de inwijding van de nieuwe poort die toegang geeft tot de Joodse
begraafplaats in Edam,
11 juni 2023**

De begraafplaats aan de ene kant en het herinneringsmonument aan de andere kant laten zien dat er twee geschiedenissen zijn van twee Joodse gemeenschappen in Edam.

De eerste fase – de begraafplaats

Vanaf 1779 tot 1886 was er een officiële Joodse gemeenschap in Edam. Daarvoor en daarna woonden hier wel Joden, maar was er geen officiële Joodse gemeenschap.

Wat we van de eerste periode weten komt uit een fantastische bron: een Pinkas. Een Pinkas is een protocolboek. Het houdt het midden tussen een notulenboek, een aantekeningenboek, en een register van betalingen. In een Pinkas worden alle belangrijke gebeurtenissen opgeschreven die in een Joodse gemeenschap spelen. Dat gebeurde in het Jiddisch, dat in Edam tot het midden van de negentiende eeuw gesproken werd door de Joodse gemeenschap.

Het Jiddisch is de taal van de diaspora. Het is een Germaanse taal, verwant aan het Duits en Nederlands, maar met Hebreeuwse lettertekens en veel woorden uit het Hebreeuws, het Aramees en andere talen. Het gebruik van het Jiddisch geeft aan dat de Joodse gemeenschap in Edam een migrantengemeenschap was.

Van sommige families is na te gaan waar ze vandaan kwamen. Een deel kwam vanuit Amsterdam, waar een grote Joodse gemeenschap was. Vanuit Amsterdam dreven zij handel met steden en dorpen in de omgeving en sommigen besloten zich na verloop van tijd in de periferie van Amsterdam te vestigen.

Er kwamen ook Joden uit Duitsland in Edam terecht. Bij de familie Berlijn is dat duidelijk te zien. In het Pinkas staat aanvankelijk de familie aangeduid als “Mi Berlin”: afkomstig uit Berlijn. Geleidelijk wordt het een familienaam, verdwijnt het woordje ‘uit’ en wordt het de achternaam “Berlijn”.

Deze familie is een van de oudste Joodse families in Edam en heeft hier vanaf de achttiende tot in de twintigste eeuw gewoond. Andere families waarvan de herkomst bekend is, kwamen uit “Posen” (nu Poznan, Polen) en Dössel, in de buurt van Warburg.

Dat Pinkas vertelt ons veel over hoe de Joodse gemeenschap in Edam functioneerde. Deze gemeenschap was traditioneel en vroom. Dat betekent dat er geleerd werd. Een goede Joodse gemeenschap studeert, want dat is een Mitswa, een eer. In de Pinkas staat opgeschreven wie het leren leidde.

Dat gebeurde in ieder geval op twee momenten in het jaar, tijdens Hoshana Rabbah (het eind van het Soekkot feest), en een hele nacht lang tijdens Sjavoet, het ‘wekenfeest’, waarbij het de traditie is dat men de hele nacht door leert. Uit de Pinkas blijkt dat dat ook hier werd gedaan. Ook het feest van Simchat Torah, de ‘Vreugde der Wet’, is terug te vinden in de Pinkas. Tijdens dit feest wordt er in de synagoge gedanst met de Torahrollen. Men leest het laatste stukje van

Deuteronomium en het eerste stukje van het Genesis en er wordt gevierd dat de cirkel van het Torah-lezen in een jaar rond is.

Twee mensen, de Chatanim, mogen met de Torahrollen rondlopen en de deze stukken voorlezen. Er wordt snoepgoed gestrooid, want de dag moet ook voor kinderen leuk zijn: het studeren van de Torah is zoet, en dat moet ook geproefd worden. Uit de Pinkas leren we wie elk jaar de Chatanim waren.

De Joodse gemeenschap in Edam was zelfstandig. Het was in Nederland gebruikelijk dat Joodse gemeenschappen geen rabbijn hadden. Die is ook niet nodig, want tien mannen zijn genoeg voor een gebedsdienst.

De lokale Joodse gemeenschap deed alles zelf. Alleen als er ingewikkelde vragen waren over de Joodse wet, halachische vragen, dan zochten de lokale Joden een rabbijn om die te beantwoorden. Voor de meeste Joodse gemeenschappen gold: “hoe verder weg de rabbijn was, hoe beter.”

Tot aan de tweede wereldoorlog hadden alleen grote plaatsen een rabbijn. In de kleinere plaatsen was er een godsdienstonderwijzer. Die moest alles kunnen: hij was de secretaris van de Joodse gemeente, leraar van de kinderen, de sjouchet (‘beestensnijder’, ritueel slachter), en als hij kon zingen de chazan, de voorzanger in de synagoge. Meestal was de vergoeding die daar tegenover stond niet erg hoog, en had hij daarnaast nog een andere baan om rond te komen.

In Edam wordt er al vanaf de achttiende eeuw een leraar genoemd. Vanaf het begin van de negentiende eeuw kwam de opperrabbijn uit Amsterdam elk jaar op inspectie. In 1813 ziet hij hier een bloeiende en vrome Joodse gemeenschap. Hij is onder de indruk, maar maakt zich over één punt zorgen: het Joodse onderwijs.

Er waren toen in Edam maar liefst vier Joodse onderwijzers die met elkaar concurreerden om de paar Joodse kinderen op te mogen leiden. Omdat geen van hen kon leven van alleen onderwijzer zijn, hadden ze daarnaast andere banen. Die andere aanstellingen vroegen echter zo veel tijd dat het onderwijs erbij inschoot.

De rabbijn verordonneerde dat drie leraren moesten worden ontslagen, en dat de vierde zijn beroep moest maken van leraar zijn. In het verslag van opperrabbijn Samuel Berenstein staat dat er vervolgens een enorme ruzie uitbrak, maar hoe het afgelopen is weten we niet.

In de reglementen van de gemeenschap stond dat ieder lid in de Joodse gemeente verplicht was alle synagogediensten bij te wonen. Als een lid niet kwam, kreeg die een boete, zelfs voor het te laat komen.

De reglementen maken onderscheid tussen de leden van de Joodse gemeente in Edam en ‘vreemdelingen’. Er kwamen blijkbaar regelmatig bezoekers van buiten. Die mochten de dienst bijwonen, maar betaalden een extra bedrag om een erefunctie te mogen bekleden. Deze betalingen waren belangrijk voor de Joodse gemeente, omdat die ook de eigen armenzorg moest bekostigen.

Armen waren afhankelijk van hun religieuze gemeenschap. De Joodse gemeenschap moet er dus voor zorgen dat er geld beschikbaar was om de leraren te betalen en om voor de armen te zorgen. We weten dat hier een zogenaamd ‘pletten’-systeem was: maaltijdbriefjes die arme inwoners kregen om een maaltijd te ontvangen. De rijkere uit de gemeente werden aangeslagen om een aantal pletten per jaar te bekostigen.

Rond 1796 verandert er veel voor Joden in Nederland. Tot die tijd vormden ze een aparte Joodse natie, met eigen regels en wetten. Joden waren geen burgers van steden en woonden als vreemdelingen in de stad.

In 1796 verandert dit door de emancipatie, als onderdeel van de Bataafs-Franse tijd. Vanaf toen was iedereen die in Nederland woonde volwaardig burger. Dat betekende dat Joden als Nederlanders van het Israëlitische geloof werden gezien. Ze kregen dezelfde rechten en plichten als de andere burgers. Daar zat ook een keerzijde aan: de Joodse natie was nu minder zelfstandig. Rabbijnen konden vanaf dat moment niet meer afdwingen dat iedereen leefde volgens de Halacha, het Joodse recht. De macht van de rabbijnen werd daarmee flink ingeperkt.

In Amsterdam leidde dit tot een scheuring in de Joodse gemeenschap. Aan de ene kant was er een conservatieve gemeenschap, de Alte Kille, die de macht van de rabbijnen in stand wilde houden. Aan de andere kant ontstond er een progressieve gemeenschap, de Neie Kille.

Ook in Edam vond er zo'n scheuring plaats. Zeven Joodse gezinnen traden uit de gemeenschap en vormden een progressieve gemeente, die democratisch was en politieke veranderingen zou omarmen. De rest van de gemeenschap was hier boos over, en nam de rechten van deze gezinnen af. In Edam vonden dus dezelfde ideologische debatten plaats als in Amsterdam, maar op een kleinere schaal.

De scheuring in Edam was van korte duur. In mei 1797 traden de gezinnen uit de gemeenschap, maar in augustus kwamen de eerste families alweer terug en in september volgden de anderen. Uiteindelijk ging iedereen weer naar dezelfde synagoge.

Dit conflict laat zien dat er in deze gemeenschap verschillende ideeën waren over hoe Joden zich moesten verhouden tot de Nederlandse samenleving, en dat de gemeenschap bestond uit conservatievere en progressievere leden.

De eerste helft van de negentiende eeuw is de bloeiperiode van de Joodse gemeenschap in Edam. Er woonden hier toen rond de negentig Joden.

Alle voorzieningen die ze nodig hadden waren er: een synagoge, een mikwe (ritueel bad), een Joodse begraafplaats, een 'moucher sfouriem' (een Joodse boekenverkoper) en een Joodse school. Er was alleen geen Joodse basisschool voor zowel maatschappelijk als religieus onderwijs.

In 1847 heeft de Joodse gemeente in Edam wel geprobeerd een Joodse lagere school op te richten. Omdat de Joodse gemeenschap die zelf niet kon betalen, was er subsidie van de overheid nodig. Die subsidie kwam er niet. Dat betekende dat de Joodse kinderen naar de openbare school gingen en dat de godsdienstonderwijzer (met al zijn andere taken) na de gewone schooltijd extra lessen gaf in Hebreeuws, Bijbelse geschiedenis en gebeden. Het Joodse onderwijs in Edam is volgens de rapportages nooit echt goed geworden, tot spijt van de gemeenschap.

De begraafplaats en het begraafboek vertellen ons veel over de gemeenschap. Mensen werden begraven per 'regel', een rij graven. Er bleven plekken open zodat echtparen naast elkaar begraven konden worden. Tussen twee regels werd een smalle regel gemaakt voor kinderkistjes, want door de hoge kindersterfte werden er veel kinderen begraven.

In het begraafboek zijn epidemieën te herkennen. Waar tegenwoordig corona-oversterfte te zien is in de grafieken, zijn in de negentiende eeuw de cholera-epidemieën herkenbaar. Rond 1833 was er bijvoorbeeld een grote piek aan begrafenissen in Edam.

Er staan “gemengde huwelijken” genoteerd in Edam. Dat waren destijds geen huwelijken tussen niet-Joden en Joden, want in de negentiende eeuw trouwden vrijwel alle Joden binnen de eigen gemeenschap. Deze gemengde huwelijken waren tussen de leden van twee stromingen: de Portugese Joden en Hoogduitse Joden.

In de zeventiende en achttiende eeuw was dit nog verboden, maar in de negentiende eeuw was het toegestaan. De leiders van beide gemeenschappen waren hier niet erg enthousiast over. Amsterdamse Joden die zo'n huwelijk aangingen, verhuisden daarom vaak naar steden rondom Amsterdam, waar deze huwelijken meer werden geaccepteerd.

De Joodse gemeenschap was bezig met zich een plek te verwerven in de Nederlandse samenleving. De leden spraken Jiddisch, maar om hogerop te komen probeerden ze Nederlands te leren.

In één van de Joodse kranten uit de negentiende eeuw staat een bericht dat er vanuit Edam een artikel was ingestuurd. Dit bericht zat echter zo vol taal-, spel- en stijlfouten dat de redacteurs er niet aan wilden beginnen om het ‘abracadabra leesbaar te maken’. Zo werd de schrijver aan de schandpaal genageld.

De gemeenschap was erg trots wanneer leden maatschappelijk succes bereikten. Toen een kind van de Joodse familie De Haan leraar werd aan de kweekschool in Haarlem, was de gemeenschap daar zo trots over dat er in alle kranten over geschreven werd. Er was in deze tijd dus sprake van sociale mobiliteit en integratie, en de successen daarin werden gevierd.

Na het midden van de negentiende eeuw vertrekken steeds meer gezinnen van de Edams-Joodse gemeenschap naar Amsterdam. Er ontstaat ruzie omdat de Parnas (de bestuurder van de gemeente) zijn neef heeft aangesteld als leraar. Er zijn dan nog twaalf kinderen die Joodse les volgen. De Parnas verhoogt de contributie om het salaris van de leraar te verhogen, waar de gemeenschap tegen protesteert. Uiteindelijk vertrekt de neef en zit de gemeente zonder Joodse leraar. In 1886 zijn uiteindelijk nog drie Joodse mannen in Edam en komt de Joodse gemeenschap hier tot een einde.

De synagoge en alle bezittingen van de Joodse gemeente worden verkocht, inclusief de Torahrollen. De verkoop levert 1200 gulden op.

De overgebleven joden in Edam vragen aan de Joodse gemeente in Monnickendam of ze zich daar kunnen aansluiten en of die gemeente voor de begraafplaats in Edam kan zorgen. Monnickendam accepteert dit voorstel, onder voorwaarde dat de 1200 gulden naar de gemeenschap in Monnickendam gaat.

Dat accepteerden de Edamse Joden niet. De burgerlijke gemeente Edam heeft toen voor 800 gulden de belofte gedaan om tot in de eeuwigheid de begraafplaats zullen onderhouden.

De Joodse geschiedenis in Edam was daarmee nog niet afgelopen. Hoewel er geen gemeenschap meer was, waren er nog wel individuele Joden.

De Heer Berlijn organiseert in 1891 een collecte onder de stadsbevolking voor de slachtoffers van de pogroms in Rusland. Er wordt meer dan 150 gulden opgehaald, wat laat zien dat er solidariteit was onder de lokale bevolking voor de vervolgte Joden.

Het eigendomsrecht van de begraafplaats wordt in 1911 aan de Joodse gemeenschap in Monnickendam overgedragen door de laatste Joodse Edammer, de heer Berlijn.

Vanaf 1902 vestigen zich nieuwe Joden in Edam, zoals de familie Frenkel. Bij de mobilisatie in de eerste wereldoorlog kwamen er Joodse soldaten uit Amsterdam, die hier een Joods leven leidden. Zij krijgen vrij met Shabbat om naar de synagoge in Monnickendam te lopen.

De tweede fase – het herinneringsmonument

De tweede fase begint in de jaren 30, weer met een Joodse migrantengemeenschap. Joden werden door de opkomst van het nationaalsocialisme verdreven uit Duitsland. Duits-Joodse zakenfamilies vestigen zich in Edam.

Zij kwamen met bedrijven, wat goed was voor de economie, en er ontstond hier een Duits-Joodse middenklasse. Ze hoopten het Nederlands staatsburgerschap te krijgen en hier in vrijheid te kunnen blijven.

Deze Joden waren vaak niet orthodox maar liberaal, hoewel deze stroming in Nederland op dat moment nog niet bekend was. De Duitse Joden voelden zich vaak niet thuis in de Nederlandse synagogen. In Edam stichtten ze echter geen nieuwe Joodse gemeenschap, in het algemeen hadden ze meer contact met de lokale niet-Joodse bevolking dan met Nederlandse Joden.

Na de oorlog is de Joodse geschiedenis in Edam afgesloten. Nederlanders wilden vergeten wat er was gebeurd en weer vooruit kijken. Hoe er toen is omgegaan met het Joodse verleden is een pijnlijk verhaal.

Een deel van de Joodse begraafplaats in Edam werd zonder toestemming van de eigenaar in gebruik genomen als bouwland. De burgerlijke gemeente geeft het Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap (NIK) te kennen nog een deel van de begraafplaats te willen bezitten en gebruiken. Het NIK was het hier niet mee eens, maar de burgerlijke gemeente dreigde ermee als het NIK het veld niet wilde overdragen een proces-verbaal op te laten maken wegens achterstallig onderhoud.

Het ging echter niet door, omdat op het bouwland al snel botten werden gevonden. Bij nader onderzoek blijkt dat er meer dan tweehonderd mensen begraven liggen. Er wordt besloten de beenderen uit het bouwland over te brengen naar de begraafplaats, en het land dat de gemeente wilde overnemen blijft in de handen van de Joodse gemeenschap.

Dit is helaas geen uniek verhaal. Na de oorlog hadden veel burgerlijke gemeentes in Nederland het idee dat het Joodse leven voorbij was. Ze wilden huizen, synagogen en begraafplaatsen voor andere doeleinden gebruiken, zonder te beseffen dat deze plekken het Joodse verleden symboliseren.

De inwijding van de poort voor de begraafplaats in Edam is ook symbolisch. Men staat niet meer met de rug naar het Joodse verleden, maar de geschiedenis krijgt een integrale plek in de stedelijke identiteit van Edam en Volendam.

Het verhaal is ook niet alleen van belang voor de Joodse geschiedenis, het krijgt een plek in de burgerlijke gemeenschap. Voorbijgangers kunnen over de heg van de begraafplaats kijken en de Joodse graven zien, als onderdeel van Edam.

In de jaren zestig, dat is relatief vroeg, wordt in Edam het monument 'Tochtgenoten' onthuld. Edam is dan een plek zonder Joodse gemeenschap, maar met individuele Joden en goedwillende burgers.

Door de inspanningen van de stichting Joods Verleden Edam is de geschiedenis van de twee Joodse geschiedenissen in Edam aan weerszijde van de straat vormgegeven. Daarmee zijn deze geschiedenissen verweven in die van de stad Edam.